

KONSTRUKTION OCH UNDERSÖKELSE, EXOTISM OCH NÄRHET I PER OLOF SUNDMANS BÖCKER OM LOFOTEN

Annie Bourguignon

Den svenske författaren Per Olof Sundman (1922-1992) skrev först och främst noveller och romaner. Men bland hans böcker finns det även två som han själv kallade för reportage, samt en reportage-liknande text, krönikan om "Isbrytaren H. M. S. Ymers färd i polarhavet sommaren 1980" som bär huvudtiteln *Ishav*. De förstnämnda reportagen handlar om Lofoten. Det första, *Människor vid hav*, kom ut 1966, den andra, *Lofoten, sommar*, 1973. *Människor vid hav* baseras på en vistelse på Lofoten, mest i Henningsvær, under vårvintern 1966, *Lofoten, sommar* på en vistelse på samma ställe i juli och augusti 1970.

Mitt bidrag ska syssla med dessa Lofoten-reportage. Jag kommer att mera fokusera det äldre, som syns mig vara intressantare.

1966 är Sundman fullt sysselsatt med arbetet med *Ingenjör Andréés luftfärd*, en dokumentärroman som kom ut året därpå och krävde omfattande forskningar. Andréé-boken blev författarens största succé och anses allmänt vara hans mest betydande verk.

Det är mot denna bakgrund *Människor vid hav* måste läsas. Andréé-boken återger den nordligaste nordens, där människorna bara överlever om de har tagit alla förnödenheter med sig från sydligare trakter, och knappast ens då. Vinterreportaget framställer människor som bor och jobbar, som har bott och jobbat i mer än tusen år på norra breddgrader som syns vara den gräns bortom vilken den mänskliga bosättningen inte längre är möjlig. De verkliga händelserna som ligger till grund för handlingen i Andréé-boken utspelade sig ett sjuttioalår innan de berättades, författaren hade aldrig sett det frusna havet mellan Svalbard och Frans-Josef-Land, vilket hade till följd att han medelst sin fantasi fick rekonstruera stämningar, känslor, samtal i enrum eller dylikt som inget dokument upplyste om och som han inte hade upplevt eller bevittnat. *Människor vid hav* skrevs några månader efter att Sundman hade vistats i Henningsvær, och största delen av boken handlar om det han då såg, hörde och fick veta där. Men det finns skäl att undra om bilden av den iakttagna nordens inte påverkades av den livligt och litterärt effektivt ihopfantiserade yttersta

norden, eller "högsta norden" som det heter i Sundmans reseberättelse *Ishav*¹.

Frågan i vilken utsträckning iakttagarens mentala värld präglar iakttagelserna och sättet att framställa dem är givetvis central när man ska analysera reportage, eller andra referentiella texter. Att författaren och människan Per Olof Sundman överhuvudtaget var fascinerad av det nordliga gör denna fråga ännu mera relevant i hans fall.

Människor vid hav kan betraktas som ett reportage, eftersom det i stort sett motsvarar de vanligaste definitionerna för genren: det är en text som berättar om en yttre verklighet, med tyngdpunkten på samhällliga och ekonomiska frågor, som baseras på fältarbete, där berättaren är identisk med fältarbetaren och redovisar för sin verksamhet efter så kort tid som möjligt. Detta gäller även *Lofoten, sommar*.

Jag ska försöka bestämma lite närmare vilket slag reportage dessa texter hör till. När jag sedan har pekat på deras huvudmotiv vill jag undersöka några av de drag som ger dem deras särprägel.

Är man van vid att läsa reportage, då förefaller Sundmans böcker om Lofoten inte särskilt informativa, trots de relativt många siffrorna. Den svenske forskaren Torsten Thurén har skapat begreppet "informationstäthet", som betecknar den mängd av information som ryms i ett reportage i förhållande till dess längd². Om informationstätheten är för hög blir läsningen besvärlig, man har svårt att "hänga med". Informationstätheten brukar vara lite lägre i författarreportagen, dvs de reportage som skrivs av skönlitterära författare, än i vanliga reportage. I *Människor vid hav* är den ännu lägre än hos de flesta författarreporterna. När det till exempel blir tal om öarnas läge och beskaffenhet säger Sundman knappt mera än vad nästan alla redan vet eller vad som står i läroböcker i geografi för folkskolor. Han förklarar skillnaderna mellan de olika fisketeknikerna och fiskebåtarna på ett sätt som visar att han behärskar ämnet och har iakttagit fiskeverksamheten noga. Men sådana förklaringar intar inte ens en fjärdedel av boken. Däremot återkommer skildringar av landskapet och vintervädret och kortare berättelser från vikigatiden och medeltiden ganska ofta, utan direkt samband med Lofotfiskarnas

¹ Per Olof Sundman: *Ishav*, Stockholm, Norstedt, 1982, till exempel s. 245.

² Se Torsten Thurén: *Reportagens rika repertoar. En studie av verklighetsbild och berättarteknik i sju reportageböcker*, Stockholm, Journalistik, medier och kommunikation, Stockholms universitet, 1992, s. 378-387.

aktuella situation. Vad som är bokens egentliga syfte låter sig inte fastslå utan vidare.

Inom reportage-genren finns det olika undergenrer. Det finns även olika typologier. En av dem skiljer mellan utlands- och hemlandsreportage. Skillnaden består inte bara i de behandlade ämnena, åtminstone inte hos författarreportrarna. När en författare av skönlitteratur, i ordets traditionella betydelse, skriver ett reportage om ett för de postulerade läsarna främmande land avser han nästan alltid att skapa om den bild av landet som antas vara förhärskande hos läsarna, att ifrågasätta stereotypa föreställningar. En sådan attityd är alldeles tydlig när Strindberg berättar om Frankrike eller Jörn Donner om det delade Berlin. En författare som gör ett reportage i sitt och läsarnas eget land vill däremot inte rätta fel bedömningar, utan visa att det i hemlandet finns sakförhållanden som de allra flesta aldrig har lagt märke till eller blivit medvetna om, peka på en blind fläck. Det gör Ivar Lo-Johansson när han i slutet av 1940-talet visar hur grymt det samtida svenska samhället behandlar de gamla.

Hur blir det när svensken Per Olof Sundman berättar om norra Norge? Är läsaren han vänder sig till svensk eller norrman, eller både och? Säkert är att den postulerade läsaren inte är Lofotbo. Gång på gång framhåller texterna att den ditresta reportern i grund och botten inte kan förstå samhället i Henningsvær och utesluter därmed att skribenten kunde upplysa det om dess egen miljö. Båda reportage börjar med den långa resan från Stockholm till Lofoten och slutar med resan i motsatt riktning. Detta markerar avståndet och olikheten mellan reporterns och läsarens värld och den värld som ska beskrivas. I november 1966, när Sundman noterar att kritiken inte visar stort intresse för det nyss utkommna *Människor vid hav*, frågar han: "Finns det ingen förståelse [...] för socialreportage - inte ens när det gäller människor i en märklig och exotisk miljö?"³ *Människor vid hav* och *Lofoten, sommar* är tydligen utlandsreportage, i den meningen att de berättar om ett olikartat samhälle, om en arktisk region, om glesbygden, om människor som sliter hårt för människor som bor längre söderut, i tätorter, och jobbar på bekväma kontor, vare sig i Stockholm-trakten eller i Oslo.

³ Per Olof Sundman: *Ett år. Anteckningar och kommentarer i dagbok, körjournaler för bil och i största allmänhet september 1966 till augusti 1967 kring arbetet med romanen Ingenjör Andréas luftfärd*, Härnösand, Åströms bokhandel, 1967, s. 14-15.

I motsats till de flesta författarreportrarna ämnar Sundman dock inte kullkasta fördomar. Hos honom finns inga yttranden som följer mönstret "alla tror att...men i själva verket är det inte så det förhåller sig", ett mycket vanligt mönster i utlandsreportagen.

Det har ofta påpekats att Sundman gärna citerar statistiker och siffror. Det understryker han själv när han i *Lofoten, sommar* låter reporterns ledsagare AK upprepade gånger säga: "du och dina siffror". Men dessa siffror kommenteras aldrig, anförs inte som bevis för ett påstående, ingår inte i någon diskussion, utan de är liksom fristående, utan samband med det omedelbart föregående eller följande. Å ena sidan kan man mena att de i sig själva är tydliga nog och inte behöver någon tolkning. Å andra sidan verkar det som om de egentligen inte hör till textens ämne. Siffrorna ska föreställa den objektivt kartlagda verkligheten, men det ser ut som om denna kartläggning inte förmår fånga sakernas äkta väsen, den missar det som det vore viktigt att ge uttryck åt. Även det den visar tydligt är inte riktigt relevant.

Det samma gäller de konkreta uppgifterna man kan hitta i uppslagsböcker, som "Cappelens bokverk om Norge", vilket "ger exakta och klara besked [om Lofoten] i några få ord och siffror."⁴ De säger mycket lite om verkligheten, eftersom de inte säger någonting om hur människorna upplever landskapet och klimatet, trots att det är just detta en trogen beskrivning skulle erbjuda. Att troget återge den upplevda miljön är dock i sin tur omöjligt, för

Man kan uppleva Lofoten på två helt olika sätt, diametralt motsatta. Man kan resa dit som turist [...] och låta sina ögon glida fram och åter över ett av de vackraste landskap som finns. [...] Man kan också befinna sig i Lofoten därför att man är bosatt där – eller därför att man seglat dit [...] för att fiska torsk under kalla och blåsiga vinterveckor. För dem är naturen, landskapet, något obarmhärtigt fientligt som måste besegras.⁵

Statistikerna, uppräkningsarna, de pedantiska detaljerna och alla obestridligt objektiva informationer visar sig vara intetsägande och blir till reportagets återvändsgränder.

⁴ Yngve Baum, Per Olof Sundman : *Människor vid hav*, Stockholm, Bonnier, 1966, s. 73.

⁵ *Människor vid hav*, s. 72-73.

När man läser ovanstående raderna kan det se ut som vore i Sundmans ögon varje synsätt på Lofoten berättigat. I praktiken värderar han dem oftast inte lika. Turisten är hos honom, som hos de flesta författarreportrarna, en lätt löjlig figur, som inte ser någonting eller tolkar fel det han ser. Den motsatta figuren är här den hårt arbetande fiskaren, som inte njuter utan är beroende av naturen. Det är han, hans arbete och livsvillkor som står i bokens medelpunkt.

Sundman beskriver, som redan nämnt, de olika båttyperna och fiskesätten. Han uppträder som professionell reporter och följer med fiskare ut på sjön, fryser, mår illa och blir rädd. Professionalism visar han också genom att i *Människor vid hav* fokusera dåtidens huvudproblem på Lofoten och främst i Henningsvær, de från år till år alltmer minskande tillgångar på skrei längs Vestfjordkusten.

Gång på gång återkommer han till själva företeelsen, vare sig båten han har åkt ut med bara fångar en ömkligt liten mängd fisk, eller han talar med någon som beklagar sig över det som kallas för "svart hav"⁶, eller han läser om det i tidningen *Lofotposten*. Bilden är ganska dystert, nedgången har hållit i flera år och utgör ett hot mot Henningsværs ekonomi och fortbestånd.

Detta allvarliga problem illustreras med talrika konkreta exempel. Reportern bryr sig däremot påfallande lite om att förklara det. I slutet av femte kapitlet konstaterar han att "förklaringarna till de dåliga fångsterna är många."⁷ och refererar de tre orsakerna som Lofotborna nämner:

Somliga säger att det fiskats för hårt i Lofoten efter kriget. Andra säger att det i stället är ryssarna som drivit rovfiske i Barents hav och därmed tagit maten ur munnen på hederliga norrmän. Man vet att det står mycket skrei utanför Vestfjorden och man är ense om att det beror på det kalla vattnet att den inte går in till sina vanliga lekplatser.⁸

I fortsättningen återkommer Sundman sällan till dessa förklaringar, och då alltid mycket kortfattat. Det finns inte minsta ansatsen till en diskussion av varför fångsterna minskar, reportern granskar inte alls de olika resonemangen, han säger inte vilket han anser vara det rätta,

⁶ *Människor vid hav*, s. 37.

⁷ *Människor vid hav*, s. 40.

⁸ *Människor vid hav*, s. 40.

inte heller att var för sig innehåller en del av sanningen, inte ens att det är omöjligt att bestämma vad som är sant. Texten ger inga konkreta informationer som kunde belysa frågan. Statistikerna rör sig om fångsterna. Tabellen på bokens sista sida visar att fångsterna var särskilt stora år 1946 och 1947, och även 1951, men det finns inga siffror vare sig om ryska fångster, antalet ryska fiskare eller vattnets temperatur.

Något man ändå får veta från början är att norrmännen fångar betydligt mindre fisk per fiskare och år än svenskar, danskar och tyskar, för att inte tala om islänningarna⁹. Detta beror på fisketeknikerna och båtarna. Ännu 1970 använder sig de flesta Lofotfiskarna av små båtar: "Det finns mer än 500 fiskebåtar i Vågan kommun [...] och mer än 400 är sjarkar på mindre än 35 fots [ungefär 10 meters] längd."¹⁰ "Medan en fiskare på en sjark halar hem ett ton fisk, halar en trålare [...] hem en sex eller tolv ton per fiskare. [...] Ju större båt, desto effektivare fiske per fiskare räknat."¹¹

Kontrasten mellan sjarken och trålaren tydliggör motsättningen mellan tradition och modernisering. Trålarna är inte bara mycket effektivare, de är också havsgående, de kan åka ut dit fisken finns, medan de mindre båtarna håller sig kvar vid kusten. Stora båtar krävs av den moderna fiskindustrin, som behöver en jämn tillförsel av havsprodukter. Sjarkarna framstår som anakronistiska. Ändå utgör de fortfarande majoriteten av Lofotbåtarna. Men de är hotade, på grund av sin bristande effektivitet. Mycket i texten tyder på att de kommer att successivt försvinna.

Från en rent ekonomisk synpunkt är trålarfisket betydligt bättre. En Svolværbo förklarar: "ekonomer och politiker säger att vi måste gå över till ett mera effektivt fiske [...] Stordrift, strukturrationalisering."¹² Men han tillägger strax: "För vems skull? Fiskarnas? Fiskebruksarbetarnas?"¹³ Fisket, i sin traditionella form, har alltid varit Lofotens huvudverksamhet. Det är inte bara ett sätt att livnära sig och tjäna pengar, utan det har skapat ett särskilt samhälle och en människotyp. En hel kultur hänger ihop med det. Dess omstrukturering förändrar Henningsværs utseende: "samtidigt som

⁹ Se *Människor vid hav*, s. 17.

¹⁰ Per Olof Sundman : *Lofoten, sommar*, Stockholm, Norstedt, 1973, s. 33.

¹¹ *Lofoten, sommar*, s. 33.

¹² *Lofoten, sommar*, s. 32.

¹³ *Lofoten, sommar*, s. 32-33.

vissa fiskebruk snyggat upp bryggor och byggnader har andra blivit ännu mera förfallna”¹⁴. När fisket och fiskhanteringen rationaliseras försvinner arbetsplatser, människor förlorar sin inkomst och flyttar, och detta vållar mänskligt lidande. En gammal man frågar: ”Varför skall det vara så svårt för människor att få bo där de vill bo? Finns det i hela världen en plats som är så fin som Lofoten?”¹⁵ trakten avfolkas. Den ekonomiskt oberoende sjarkfiskaren tvingas lämna sin hembygd eller bli till lönarbetare, eller delägare i en trålare. De stora båtarna och deras moderna utrustning förutsätter stora investeringar, alltså banklån och räntor och den därtill hörande oron, medan ”sjarkfiskarna kan ta det lugnare. [...] De kan nästan ta dagen som den kommer. De kan sova gott på natten.”¹⁶

Lönarbetet och jämna fångster ger en trygghet som den traditionella fiskaren inte känner till, men denne är i gengäld, eller upplever sig själv som en fri människa. Så förklarar till exempel en ung man: ”Skulle vara svårt att stå i en fabrik. Fisket är ett fritt jobb. Spännande. Som att spela kort.”¹⁷

Per Olof Sundmans reportage är ingen nostalgisk bild av det goda gamla som håller på att sopas bort. Utvecklingen betraktas som ofrånkomlig. Texterna pekar också på dess positiva sidor, även på icke-ekonomiska. Ett argument för storfisket är att ”världen behöver protein och de [sjarkfiskarna] bidrar föga till världshushållningen. De är sig själva nog.”¹⁸ Författaren ägnar inga funderingar åt hur man kunde komma tillbaka till det tidigare samhället.

Han har inget program för att främja eller motverka en viss ekonomisk och social struktur, men han ger tydligen uttryck för en känslomässig inställning. Han känner stor sympati mot Lofotborna.

Trots sitt hårda liv kännetecknas de nästan undantagslöst av vänlighet. Upprepade gånger noterar reportern att alla svarar leende på frågor. Mot slutet av sin bok skriver han: ”det verkar som om alla människor i Henningsvær är ovanligt vänliga människor”¹⁹.

Enligt reportern ser de flesta kvinnorna bra ut på Lofoten: ”Nästan alla har ett tilltalande utseende och rör sig mjukt och smidigt;

¹⁴ *Lofoten, sommar*, s. 57.

¹⁵ *Lofoten, sommar*, s. 125.

¹⁶ *Lofoten, sommar*, s. 33.

¹⁷ *Människor vid hav*, s. 82.

¹⁸ *Lofoten, sommar*, s. 34.

¹⁹ *Människor vid hav*, s. 93.

fem eller sex är avgjort vackra.”²⁰ När det gäller barnen, så säger skolans rektor: ”Barnen är lätta att handskas med [...] Det existerar inga disciplinproblem i Henningsvær.”²¹

Det liv under mycket svåra villkor som skildras i Sundmans reportage har ett paradoxalt drag av idyll, ibland nästan av utopin om det karga med sunda livet i glesbygden, som understryks bland annat av sommarreportagets slutmeningar: ”Vi kom till Stockholm. Himlen var täckt av tunga moln. Det duggregnade. Det var svårt att andas.”²²

Lofotfiskarna har delvis självförvållade problem. De är individualister, på gott och ont, de har lite förståelse för andras synpunkter och förmår inte ens bilda tillsammans med sina yrkeskamrater de kooperativa företag som kanske skulle rädda deras verksamhet. Men de inget respekt på grund av sitt mod, sin tapperhet och uthårdighet. Deras yrke är inte längre lika farligt som förr, men dödliga olyckor förekommer fortfarande, man kan aldrig lita helt på havet. ”Även Malströmmen förutan kan det hända att havet slukar stora båtar – trots lugnt väder.”²³ Fiskarna utsätts för köld, blåst, regn och snö, mycket långa arbetspass och mycket hårt arbete. Kommunens representant i Henningsvær säger ”mycket bestämt: - Lofotfisket och höstfisket utanför Finnmarka är världens hårdaste yrke.”²⁴ Det menar även några andra intervjuade människor i böckerna. Men fiskarna framställs som människor läsaren ska känna beundran för, inte medlidande.

Just det att klara det svåra livet gör den traditionella fiskaren till en särskild figur med särskilda egenskaper som andra saknar, i synnerhet den jordbundna, lite snusförnuftiga bonden. En av reporterns samtalspartner förklarar: ”Man ser ingenting på havets åkrar men man känner. Fiske är känsla och litet av magi. [...] De kloka bönderna rationaliserar, anpassar sig efter nya möjligheter och villkor. Men fiskarna sitter där och spottar på sitt bete som de gjort i tusen år”²⁵.

Motsättningen mellan fiskaren och bonden är ett ganska utbrett litterärt motiv. Den finns i *I havsbandet*. Där heter det, i ett alldeles

²⁰ *Människor vid hav*, s. 61.

²¹ *Människor vid hav*, s. 91.

²² *Lofoten, sommar*, s. 177.

²³ *Människor vid hav*, s. 85. Se även fortsättningen s. 85-86.

²⁴ *Människor vid hav*, s. 98.

²⁵ *Lofoten, sommar*, s. 39.

darwinistiskt perspektiv, som är romanens huvudpersons, men också uttrycker något av Strindbergs dåtida egna inställning:

Han hade då märkt att denna fiskande befolkning verkligen föreställde en kvarleva av samhällets urstånd, sorglös och obetänksam, utan bondens tanke på morgondagen och nästa år. Det var vilden som jagade i två dar och sov i åtta. Och som vilden ägde detta folk vissa negativa förmögenheter att umbära och tåla, utan den positiva förmågan att förbättra sin ställning genom uppfinningar, och med avgjord instinktiv motvilja mot nyheter, därigenom röjande sin oförmåga att anpassa sig för ett högre kulturstadium.²⁶

När Sundman i måttfullare ordalag tar upp samma motiv omvärderar han figurerna. Just detta att fiskaren inte handlar rationellt höjer honom över de vanliga människorna. Ibland inger det oförståeliga respekt, i synnerhet när det i läsarens mentala värld lätt kan kopplas till förutfattade föreställningar eller till myter. Sådant är fallet i Sundmans reportage. Där är Lofotfiskaren delvis en mytisk figur och Lofoten bland annat ett mytiskt ställe. Redan i början av vinterboken förklarar författaren lite ironiskt: "Det fanns stunder då jag inbillade mig att torskfisket inte var en yrkeshantering utan en rit och en kulthandling."²⁷

I andra kapitlet berättas om resan med hurtigruten från Trondheim till Svolve. Valet av båtfärden framför flyget gör tydligt att reportern ämnar bland annat resa i det förflutna, eller till ett ställe som har samband med det förflutna. Snart omnämns stormän som färdades längst samma kust på 1100-talet. De hette Viljam Skinnare och Torald Kjeft, Sigurd Slembedjakk och Magnus Sigurdsson. En hel boksida ägnas åt dem, och den slutar med meningen: "Jag gissar att hurtigrutens alla anläggningsplatser – i vart fall de mellan Bergen och Tromsö – finns omnämnda i Snorre Sturlasons kungasagor."²⁸ Därmed anges inte bara Lofotens geografiska läge, utan öarna inordnas i historiens mytiska eller mytladdade tider. Eftersom dessa rader står i kapitlet som berättar om resan, alltså om tiden innan reportern är framme vid den plats han ska ägna sig åt att beskriva, skapar de en

²⁶ August Strindberg: *Samlade verk*, volym 31, Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1982, s. 54.

²⁷ *Människor vid hav*, s. 16.

²⁸ *Människor vid hav*, s. 19.

mytisk ram som kommer att färga de senare iakttagelserna på fältet och ge dem en utstrålning och en pondus som de annars kanske inte hade ägt i lika hög grad. Detta förstärks ytterligare av att vikingatiden, händelser och figurer ur Snorres berättelser omnämns igen med jämna mellanrum senare i texten.

Författaren använder sig medvetet av myter. I vinterbokens första kapitel citerar han Eivind Berggrav, som var biskop i Nord-Norge på 1930-talet. Han antyder att biskopen tog fel när han ansåg att "lofotbon [...] är i grund och botten 'alldeles som vi andra'. Det är skalderna och författarna som skapat myterna kring Lofoten."²⁹ Det blir tydligt från början att Sundman, i motsats till Berggrav, inte tänker försöka åstadkomma en verklighetsskildring som inte påverkas av myterna.

I samma kapitel nämns Johan Bojers *Den siste viking*, en historisk roman som utspelar sig på Lofoten och blev en stor succé när den kom ut på 1920-talet³⁰. Sundman medger att romanens litterära kvalitet inte är särskilt hög, men påpekar att "Bojer i sitt val av realistiska detaljer [...] (ty det är en realistisk, 'verklighetstrogen' berättelse) i så hög grad medverkat vid tillkomsten av de romantiska föreställningarna om denna märkliga avkrok av världen."³¹ Att lägga märke på hur en bild av verkligheten som motsvarar en på förhand given föreställning kan konstrueras med enbart verklighetstroga beståndsdelar är ingenting nytt. Har detta konstateras, då bemödar sig de flesta författarreportrarna att på olika sätt göra sig av med sina förutfattade meningar för att nå fram till en ny och sannare framställning. Det gör Sundman knappast. När reportern i åttonde kapitlet närvarar vid en fest i Henningsvær en lördagskväll blir han förvånad över att det bråk som mot slutet uppstår mellan två gånger unga män förblir tämligen harmlöst. Han "hade nog väntat hårdare tag"³², eftersom han jämför det han bevittnar med det som berättas i Bojers roman om slagsmålen mellan nordlänningarna och vikingarna söderifrån. Det tycks inte finnas någon skillnad mellan den uppiktade berättelsen och det som var ett tidigare skedes verklighet. Samtidigt som reportern fantiserar

²⁹ *Människor vid hav*, s. 10.

³⁰ Boken kom ut hos Gyldendal, Kristiania, 1921. Nya upplagor kom ut 1922, 1923 och 1925. Boken blev en stor succé även utanför Norge. Så kom till exempel en fransk översättning ut 1922, med en ny upplaga 1931.

³¹ *Människor vid hav*, s. 11.

³² *Människor vid hav*, s. 64.

kring vikingarnas "hårda tag" säger en äldre man som har bott på Lofoten i hela sitt liv: "Det var verkligen annorlunda förr i tiden [...] Nu är det slut med det riktiga lofotfisket."³³ Typiskt för den mytiska föreställningen är en stabil helhetsbild där inget enskilt element kan modifieras utan att hela bilden riskerar att bryta samman. I en sådan bild hör det goda fisket och de kraftiga slagsmålen oskiljaktigt ihop. I Lofoten-reportagen händer det också ibland att bilden av den aktuella verkligheten inte kopplas till berättelser om prestigeladdade äldre tider utan helt enkelt gestaltas efter allmänt rådande föreställningar och blir stereotyp.

I andra kapitlet av *Människor vid hav* anger Sundman vad några besättningsmedlemmar på hurtigruten heter: de heter Thorolf och Steinar, Ingebrikt och Sigfrid i förnamn. Reportern menar: " Namnen låter både välbekanta och exotiskt främmande"³⁴. Med andra ord, dessa namn är ovanliga – för en Stockholmsbo, för författaren och den postulerade läsaren – men de är det på ett sätt man har väntat sig. Det "välbekanta exotiska" kunde vara en definition av det stereotypa när det gäller bilder av "utlandet" i en bredare betydelse.

Det finns faktiskt en stereotyp dimension i beskrivningen av livet i glesbygden med det ogästvänliga klimatet där människorna måste slita hårt och bekämpa den obarmhärtiga naturen men är alltid vänliga och alltid ler, i samtal med dem som bedyrar att de trots alla svårigheter de konfronteras med bara önskar att få bo kvar där de bor. Men man får lägga märke till att de bilder av Lofotborna som kan anses stereotypa är övervägande positiva. Ibland framstår Lofoten som en värld som har sluppit modernitetens och storstädernas onda sidor. Tormodur Dahl, en färöing som är en av reporterns huvudsamtalspartner, förklarar: "Norrmenen fiskar som om de fortfarande levde på 1800-talet [...] Eller som under medeltiden."³⁵ Varken Dahl eller någon annan introduceras som den person som förmår tala om hur det verkligen förhåller sig på Lofoten, men tanken uttrycks ändå att tiden har stannat. "Byn är en anakronism"³⁶, skriver Sundman, vilket inte ska uppfattas som ett negativt omdöme. I Sundmans reportage skymtas, låt vara i nedtonad form, det mönster

³³ *Människor vid hav*, s. 65.

³⁴ *Människor vid hav*, s. 18.

³⁵ *Människor vid hav*, s. 17.

³⁶ *Människor vid hav*, s. 52.

som är karaktäristiskt för en rad reseberättelser från i synnerhet 1700-talets andra hälft, mönstret av de lyckliga och goda "vilda" som inte känner till civilisationens negativa verkan.

Den dåliga litteraturen använder sig av stereotypa föreställningar och traderade berättelsestrukturer och låtsas som om de vore nya. Den gestaltar dem utförligt och behandlar dem precis som originella bilder. Hos Sundman förhåller det sig på ett helt annat sätt. Hans ton präglas inte sällan av en ironi som är okänd för de vanliga stereotypa berättelserna och skapar distans till det stereotypa. Dessutom fattar sig Sundman nästan alltid mycket kort. Det gör han till exempel när han påminner om hur hårt fiskaryrket är, ett allmänt känt faktum. Ingenstans i texterna förklarar han heller ingående att Lofotborna är glada och spontant hyggliga därför att de bor i en mycket vacker natur långt borta från de korrumperade städerna, han skriver bara "han ler", eller "hon ler vänligt", eller också "Det slår mig att ord som 'leende', 'skrattande', 'vänlig atmosfär' etc. förekommer mycket ofta i min text."³⁷ Det är inte författaren, det är läsaren som på grund av sin kultur sätter den spontana vänligheten i förbindelse med livsmiljön och konstruerar det ovan nämnda lite schablonartade samhället. I texten lyser orden "därför" och "därför att" oftast med sin frånvaro. Reportern beskriver saker och ting, människor och skeenden i några få korta men betydelsefulla och noga utvalda drag. Hans starkt stiliserade prosa verkar fantasieggande. Läsaren tvingas – man kunde nästan säga manipuleras – till att komplettera en text som i och för sig säger ganska lite, att återskapa en värld.

Man kan undra om huvudsyftet med *Människor vid hav* inte är att frammana en stämning istället för att informera, upplysa om problem och diskutera dem. Varje gång reportern går ett ärende genom samhället passar skribenten på att påminna om den vintriga miljön. De för Sundmans stil typiska upprepade korta skildringarna av de insnöade gatorna ger nästan ingen information, men suggererar en atmosfär, sätter en dyster prägel på bilden av Lofoten. Den oro som skapas av den ekonomiska krisen i Henningsvær återspeglas i boken av mörkret, snödrivorna, kyla och blåst. Eftersom årstiden används som en symbol av Lofotbornas och -fiskarnas svåra situation får *Människor vid hav* en dimension av vinterresa eller vintersaga i romantiskt manér. Förresten får årstiden en liknande symbolisk

³⁷ *Människor vid hav*, s. 93.

betydelse i reportaget *Lofoten, sommar*. Sommaren 1970 har fiskfångsterna stigit, fisket och fiskhanteringen lånar sig igen ekonomiskt och många hus är nymålade.

För att vara ett reportage är *Människor vid hav* en ofta påfallande litterär text, i ordets traditionella betydelse.

I vinterreportagets tredje kapitel tar författaren upp frågan hur han kommer att gestalta sin berättelse. Han nämner målaren Christian Krohg som var på Lofoten i slutet av 1800-talet och betecknade öarna som "Det reneste av det rene, det koldeste av det kolde, det dydigste av det dydige, det fornemste man kan tenke seg"³⁸. Krohg menade, att detta landskap just på grund av denna renhet var mycket svårt att måla. Sundman kommenterar Krohgs synpunkt på följande sätt:

"Vanskelig at male dette", skrev Krohg. Och han tillade med lugn självsäkerhet: "Men det lar sej gjöre, og oppgaven er stor." Jag möter landskapet Lofoten [...] och jag skulle kunna säga: - Vanskelig at *beskrive!* Oppgaven er stor – men det lar sej *ikke gjöre*.³⁹

Och Sundman kommenterar vidare: "Det är ett landskap för målare och för skalder och det förefaller oåtkomligt för en prosaist och berättare."⁴⁰

Ibland verkar det som om det han säger om landskapet även gäller människorna: att de är oåtkomliga för en prosaist, en reporter, att de inte låter sig framställas på ett verklighetstroget sätt. I likhet med sitt landskap kan Lofotborna inte fattas i ord, åtminstone inte i analyserande och rationella ord. Sundman påpekar att till och med biskop Berggrav erkände att "Det er ingen sydpå som vet hvad det er

³⁸ *Människor vid hav*, s. 22. I Sundmans text återges skrivna citat av norska författare vanligen på norska. Däremot återges de intervjuades yttranden oftast på svenska, men ändå inte alltid, och det går troligen inte att upptäcka någon konsekvent princip enligt vilken han väljer mellan språken. Enstaka norska ord och meningar bidrar även de till att skapa den atmosfär som är så påtaglig i boken. Vid geografiska namn använder Sundman alltid det norska namnet och den norska stavningen, med ett undantag: hos honom står det alltid "ö" i stället för "ø" även i norska ord. Förklaringen till detta finns i boken *Ishav*. Där skriver han på sidan 7: "Liksom de norska sjökorten använder jag bokstaven ö i stället för ø."

³⁹ *Människor vid hav*, s. 22.

⁴⁰ *Människor vid hav*, s. 23

å ligge på Lofoten”⁴¹, ett citat som har placerats som motto i bokens början.

Sundman övergår ändå inte till att skriva dikter om samhället på Lofoten, som man kanske skulle vänta sig under sådana förutsättningar. Istället aktar han sig noga för att tolka de iakttagelser han gör, det som sägs till honom. Han gör inte ens försök till tolkning. Siffrorna och konkreta fakta kommenteras inte. Reportagen återger på sin höjd hur en fiskare, en fiskuppköpare, en civilingenjör, en gäst på hotellet, en representant för kommunen eller redaktören för *Lofotposten* bedömer situationen, men ingen av dessa personer framställs som en obestridbar auktoritet.

Däremot upprepas som ett ledmotiv att det inte är möjligt att förstå vare sig människornas upplevelser och känslor eller samhällets utveckling. I sista kapitlet av *Lofoten, sommar* står det:

Kåre på Store Hanekam kommer gående. [...] Det är så mycket som är osagt, säger han. Ni vet så lite av vad som händer i Henningsvær.

Det har vi förstått, säger AK [Anna Karin, Sundmans fru].⁴²

Besökarna söderifrån har alltså förstått det enda sådana kan förstå, att de knappast kan få veta någonting.

Själva reportern hyser från början positiva känslor mot Lofoten och dess invånare. Han vill gärna känna sig hemma i byn Henningsvær. ”Jag känner mig som en främling som inte är en främling”⁴³, säger han. Dock påminns han upprepade gånger på sitt främlingskap, fastän Lofotborna behandlar honom vänligt, därför att han om och om igen överraskas av för honom helt oväntade saker. Att han insjuknar i influensa dagen efter sin ankomst till Svolve är ett

⁴¹ *Människor vid hav*, s. 11.

⁴² *Lofoten, sommar*, s. 175.

⁴³ *Människor vid hav*, s. 33. I reseberättelsen *Ishav* förekommer en liknande formulering. Sundman förklarar att han när han skrev *Ingenjör Andréas luftfärd* inte hade någon erfarenhet av de arktiska isregionerna. 1980 fick han tillfälle att själv se packisen och den kompakta isen och gå på den. Han skriver: ”Jag gick runt på isen, kände mig både som främling och som förtrogen.” (*Ishav*, s. 96.) Det han menar här är att han i sin fantasi hade skapat sig en bild av isen och att den upplevda verkligheten i stort sett bekräftade det han hade föreställt sig. ”En främling som inte är en främling” kunde alltså kanske betyda att reportern delvis känner igen den för honom nya verkligheten eftersom han i den återser det han har fantiserat ihop.

tydligt tecken på att han har svårt att anpassa sig till den nya miljön. "Jag förstår", skriver han, "att det kan blåsa mycket hårt i Lofoten och jag blir plötsligt medveten om att jag befinner mig på en avlägsen och främmande plats."⁴⁴ Mot slutet av sin vistelse förklarar han: "Jag har börjat bli trött på torskdieten", och citerar strax därefter Finnöys, en Henningsværbos ord: "Man kan aldrig bli trött på torsk, säger Finnöy"⁴⁵. Reportern är vänlig sinnad mot den verklighet han har kommit för att redovisa om, men denna verklighet bjuder motstånd, ett motstånd som det inte går att bryta.

Här känner vi igen ett av huvudmotiven i Per Olof Sundmans författarskap, att mycket inte låter sig förstå, inte kan förklaras, tolkas, att världen och människornas själar förblir till stor del en olöslig gåta. Denna tanke ligger till grund för strukturen av nästan alla hans romaner och *Jägarna*-noveller, en struktur som är karaktäristisk för dessa verk. Erik Beckman hävdade att "Sundmans berättelseschema var detsamma i snart sagt varje novell och varje roman [...]: 1. Mysteredelen 2. Undersökningsdelen 3. Antiklimax."⁴⁶ Med "Antiklimax" menas det att mysteriet, trots undersökningen, förblir olöst. Samma schema föreligger i reportagen om Lofoten: reportern kommer för att ta reda på läget på öarna, samlar ett stort antal faktiska upplysningar och förmår aldrig dra några slutsatser.

När det efter Sundmans död upptäcktes att han hade varit nazist på 1940-talet blev bestörtningen stor, eftersom ingenting i hans författarskap tycktes peka åt detta håll⁴⁷. Efterhand satte en rad recensenter gåtan-motivet i förbindelse med författarens förflutna: han var angelägen om att visa att det ofta inte är möjligt att förklara, att saker och ting ofta inte är så som de ser ut att vara, att man måste akta sig för förhastade bedömningar... "Det var hans bristande kontakt med sitt inre som ledde till att han valde det sättet att skildra människor" menade till exempel Jan Stolpe⁴⁸.

Så vitt jag vet har det ännu inte riktigt utretts hur Sundmans liv och litterära verk hänger samman. Men man får i vart fall inte

⁴⁴ *Människor vid hav*, s. 31.

⁴⁵ *Människor vid hav*, s. 92.

⁴⁶ Citerat av Per Svensson i *Frostviken*, Stockholm, Bonnier, 1998, s. 33-34.

⁴⁷ Detta avslöjades av Jonas Fogelqvist i artikeln "Per Olof Sundman, nazismen och myterna" som publicerades i tidningen *Arbetaren* (43/1995). Även i: *TLM* nr 2/1996: *Per Olof Sundman och nazismen*, Stockholm, föreningen Thélème.

⁴⁸ Citerat i Per Svensson : 1998, s. 203.

missuppfatta gåtan-motivet eller kanske låta sig luras av det. Enligt min mening hör Sundmans författarskap inte till sådana som grundligt ifrågasätter möjligheten att veta hur det står till med verkligheten, som förnekar att en sådan möjlighet finns, i ett kunskapsteoretiskt perspektiv. I somliga noveller förblir mysteriet faktiskt ett mysterium, läsaren får inget tillfälle att ens ana vad som verkligen har hänt. I andra berättelser är det däremot bara undersökaren, den person som får i uppdrag att utreda en fråga som inte lyckas lösa gåtan. Själva berättaren tar visserligen aldrig till ordet för att avslöja hur det egentligen förhåller sig, men texten innehåller ett antal tecken, som inte är ordnade utan finns utströdda här och var, som på måfå, men tillsammans ändå utgör ett svar till den fråga som står i berättelsens medelpunkt.

Mycket tydligt framträder ett sådant dubbelbottnat budskap till exempel i romanen *Undersökningen* (1958). Huvudpersonen och undersökaren Erik Olofsson ägnar mycket tid och möda åt att utröna om Arne Lundgren, chefen för kraftverksbygget i en norrländsk småstad, är alkoholist. Erik kan inte bevisa det och tvivlar själv på det i slutet, medan det för läsaren knappast kan råda något tvivel om att Lundgren dricker, eftersom många element i texten så gott som obestriddigt pekar på det, så att romanen kan läsas, liksom bakom ryggen på undersökaren, som en skildring av ett samhälle där högt uppsatta personer behandlas betydligt skonsammare än vanliga människor. Romanens handling och texten berättar inte exakt samma sak. Per Svensson hävdar: "Per Olof Sundmans ovetbarhetsdogm var något mer än bara ett berättartekniskt postulat. Den var också en livslögn. Naturligvis trodde han inte på den."⁴⁹

En liknande diskrepans föreligger också i reportagen om Lofoten. Påståendet att ingen söderifrån kan veta vad det är att bo där upprepas en aning för ofta för att inte väcka misstankar. Vem som har läst *Människor vid hav* har faktiskt förstått en del av det som är problemet på Lofoten i mitten av 1960-talet: att det är ett otroligt vackert landskap, ett fascinerande ställe, att människorna är fästa vid det men har ett mycket hårt liv, att öarna genomgår en allvarlig ekonomisk kris som beror delvis på att fisket inte har moderniserats i god tid, att följderna blir att husen förfaller och ungdomen flyttar bort, och att den modernisering som skulle åstadkomma en ekonomisk

⁴⁹ Per Svensson : 1998, s. 155.

bättring skulle också grundligt förvandla det idylliska gammaldags samhälle som fortfarande existerar där...

Det är god journalistisk etik att påminna om att en utanförstående iakttagare inte kan få veta allt om det han iakttar. Men det är inte rätt heller att låtsas som om han inte kan få veta någonting alls. Hade Sundman menat detta på allvar, då hade han högst sannolikt rest tillbaka till Stockholm efter två dygn. "Ovetbarhetsdogmen" var kanske en livslögn, den var kunskapsteoretiskt ohållbar, men den visade sig estetiskt effektiv. Den gåtfulla atmosfären den resulterade i bidrog, tillsammans med de mytiska elementen och de ordknappa skildringarna, till att skapa en poetisk bild av en verklighet som i författarens ögon, som i målaren Christian Krohgs, var något unikt, "det renaste av det rena", som man får närma sig med vördnad och inte vanhelga med arroganta tvärsäkra förklaringar.

I Lofoten-reportagen är gåtan-motivet även ett uttryck för den vördnad och den fascination som författaren känner mot nordiska landskap så som Island, Färöarna eller just Lofoten. I sommar-reportaget skriver han att dessa känslor beror på "*landskapets* storhet och storslagenhet, mötet mellan hav och fjäll"⁵⁰. Sedan rättar han sig lite och inser att man nästan alltid efter ett tag tröttnar på ett landskap. Vad som förvånar och fascinerar honom mest är att "Det bor *människor* i dessa storslagna landskap som just genom sin storslagenhet, sin obarmhärtighet, är dessa människors främsta fiende."⁵¹

Just detta är både ett mysterium och ett faktum och ägnar sig utmärkt till att både undersökas noga och frammanas poetiskt.

⁵⁰ *Lofoten, sommar*, s. 14. Kursiveringen är Sundmans.

⁵¹ *Lofoten, sommar*, s. 15. Kursiveringen är Sundmans.